

Nəcəfov Şamil Nadir oğlu
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
“Etnoarxeologiya” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: shamil_necefov@mail.ru

SARVANTƏPƏ YAŞAYIŞ YERİNİN DAŞ MƏMULATI

Açar sözlər: Sarvantəpə, Qazax arxeoloji ekspedisiyası, yaşayış yeri, son tunc-ilk dəmir dövrü

Ключевые слова: Сарвантепе, Казахская археологическая экспедиция, поселения, период поздней бронзы-раннего железа

Key words: Sarvantepe, archaeological expedition of Kazakh, settlement, late bronze and early iron period

Sarvantəpə (Rustəpə) yaşayış yeri Qazax rayonunun Çaylı kəndi ərazisində yerləşir. Qazax-Əskipara şosse yolunun solunda yerləşən abidə şimal-cənub istiqamətində uzanır. Abidənin uzunluğu 110-115 m, eni 50-55 m, hündürlüyü isə 4,60-4,70 m-dir. Ümumi sahəsi isə təxminən 1,5-2 ha-ya bərabərdir. 2009-2014-cü illərdə Qazax arxeoloji ekspedisiyası (müəllifin rəhbərliyi ilə) mütəmadi olaraq abidənin ərazisində arxeoloji qazıntılar aparmış, ümumi sahəsi 200 m² olan qazıntı sahəsi seçilmişdir. Qazıntı sahəsində 1,8 metrlik mədəni təbəqə öyrənilmiş, materiallar sistemləşdirilmiş və stratigrafik ölçülər götürülmüşdür [1, s.143; 2, s.143].

Arxeoloji qazıntılar zamanı yaşayış yerindən tapılan artefaktların böyük qrupunu da daş məmulatı təşkil edir. Daş məmulatı əsasən dən daşları, döyüm alətləri, sürtgəclər, həvəng və dəstələr, bülövlər, obsidiandan hazırlanmış kəsicilər və s.-dən ibarətdir [3, s.76-77].

Həvənglərin bəzisi çox kiçik olub parçalanmışdır. Onların dəstələri əsasən boz rəngli çay daşlarından ibarətdir (Şəkil 1). I kvadratda iki ədəd bütöv qalmış dəstə (kiçik ölçülü) tapıldı. Dən daşlarının demək olar ki, 60%-i bazalt (məsaməli və məsaməsiz) cinsli daşlardan, qalan 40%-i isə tuf daşından hazırlanmışdır. Yaşayış yerinin 40-120 sm dərinli-

yində kvadratların hamısında çoxlu daş məmulatları aşkarlandı. I və II kvadratların kəşiməsində, şimal divarından 20 sm aralı həvəng aşkar edildi. Onun diametri 40 sm idi. Bu həvəng sayca ikinci bütöv həvəng idi. Həvənglərin bəzisi orta ölçülü olub parçalanmış vəziyyətdədir. Həvənglərin və çay daşından düzəldilən dəstələrin tapılması məişətdə dənli bitkilərin istifadəsinin göstəricisidir [4, s.95]. Əzmədə və döymədə istifadə edilən dəstələr əsasən həvənglərin ölçüsünə uyğun olaraq seçilib hazırlanmışdır. Həvənglərin bəzisi məsaməli tuf daşından hazırlanmışdır. Fraqmentlərdən müəyyən etmək olur ki, həvənglərin oturaqları azca qabarıqdır. Bu isə onu göstərir ki, həvənglər əsasən yerdə, yəni torpaq üstündə otuzdurularaq istifadə edilmişdir. Tapılmış həvəng alətlərinin heç birində hamar, düz oturaçaqlılıq müşahidə edilmir. Dairəvi və uzunsov formalı həvənglərin çalaları çox dayazdır (Şəkil 1). Hündürlükləri 6-12 sm, diametrləri isə 10-14 sm arasında dəyişir. Ortasındakı çalaların diametrləri 4-8 sm arasındadır. Həvənglərin dəstələri onların çalalarının ölçüsündə hazırlanmışdır. Dəstələr boz rəngli uzunsov çay daşlarından seçilmişdir.

Bülövlər nisbətən çox aşkar edilmiş arxeoloji materiallar sırasındadır. Uzunsov formalı bülövlərin hər iki tərəfləri yaxşı sürtülmüş və işlənmişdir. Qazıntı sahəsindən bazalt və adi çay daşından hazırlanmış xeyli sayda kiçik həcmli bülövlər də tapılmışdır. Onların bəzisi zəif, bəzisi isə kobud formada işlənmişdir. Bülövlər müxtəlif böyüklükdə olub, boz və göy rəngli çay daşından hazırlanmışdır. Uzunsov və qövsvari formalı bülövlərin hər iki üzü yastıdır (Şəkil 4,5,6,7). Əksəriyyətinin üzərində işlənmə izləri vardır [5, s.297]. Uzunluqları 12-6 sm, qalınlıqları isə 4-3 sm arasındadır. Onlar daha çox I, II, IV kvadratların 100-120 sm

dərinliyində aşkar edilmişdir. Böyük əksəriyyəti bütöv halda tapılırlar. Həm böyük, həm də ölçücə kiçik bülövlərə də rast gəlinir. I kvadrattan 60-80 sm dərinlikdə 3 ədəd bülöv tapıldı. Onların 1-cisinin uzunluğu 15 sm, eni 4,5 sm, 2-cisinin uzunluğu 9 sm, eni 2,5 sm, 3-cüsünün uzunluğu 8 sm, eni isə 3 sm-dir. 1-ci bülöv daşı formaca yastı, digər ikisi isə qabarıqdır. II kvadratda 120-140 sm dərinlikdən daha 3 ədəd bülöv daşı tapıldı. Onlardan 1-cisi yastı formalı olub, hər iki tərəfini ərp örtmüşdür. Uzunluğu 14 sm, eni 5 sm-dir. 2-ci bülöv daşını da tamamilə ərp örtmüşdür. Kiçik ölçülü olub, uzunluğu 7 sm, eni isə 2 sm-dir. 3-cü bülöv daşının ucunun qalıqı tapılmışdır. Az qabarıq olan bülövün uzunluğu 6 sm, eni isə 4 sm-dir.

Sapand daşları çox az aşkar edilmişdir (Şəkil 3). I və III kvadratların birləşdiyi sahədən cəmi 4 ədəd aşkar edilən sapand daşlarının hər ikisi salamatdır, üzərilərini ərp örtmüşdür. Yumru formalı sapandların $d=3,5$ sm-dir. Qazıntı sahəsinin III və IV kvadratlardan çox cüzi sayda sapand daşları tapılmışdır – cəmi 3 ədəd. Onların hamısı kiçik ölçülü olub ($d=4 \times 5$ sm) ocaqda yanmış, qalınmış və çox yüngüldürlər. Sapand daşlarından az istifadə olunması ovçuluqda bu daşlardan az istifadənin göstəricisidir.

Dən daşlarının hissələrinə hər bir kvadratda rast gəlinirdi. Dən daşlarının xeyli hissəsi çay daşlarından hazırlanmışdır. Onların demək olar ki, hamısı qırıq vəziyyətdə olub, forma və məzmun baxımından bir birini təkrarlayırlar (Şəkil 8,9). İki ədəd bütöv vəziyyətdə olan dən daşı aşkar edildi. Dən daşlarının hamısı qayıqvari formadadır. Üst dən daşları isə bir tərəfi düz, digəri isə qabarıq formalıdır. Qazıntı sahəsində daha mükəmməl, daha çox işlənməyə məruz qalan dən daşları 20-100 sm dərinlikdən aşkar edilmişdir. Bunlar əsasən çay daşından hazırlanmış qayıqvari formalı dən daşları idilər. Çox nadir hallarda ağ rəngli əhəngdaşından hazırlanmış dördkünc və ya dairəvi dən daşlarına rast gəlinmişdir. Dən daşlarının böyük əksəriyyəti çay daşlarından hazırlanmışdır. Nadir hallarda tuf daşından hazırlanan dən daşlarına rast gəlinir. Onların müvafiq uzunluqları (qırıq vəziyyətdə) =10,15, 25 sm-ya çatır.

Bəzi üst dən daşlarının hətta daha kiçik hissələri (5 sm-lik) tapılmışdır. Daha çox ocaq yerləri ətrafından və təsərrüfat quyularından tapılan dən daşları qırmızı rəngli tuf daşından və boz rəngli çay daşından hazırlanmışdır (Şəkil 8,9). Bunun səbəbi odur ki, həmin dən daşlarının iri məsamələri girintili-çıxıntılı olduğu üçün dən əzilməsində böyük üstünlüyə malikdir və burada dən daha yaxşı əzilir [6, s.52]. Dən daşlarının bəziləri ağ rəngli tuf daşından hazırlanmışdır. Bəziləri məsaməli, bəziləri isə məsaməsizdir. Onların hamısına qırıq formada rast gəlinmişdir. Üst dən daşları və ya sürtgəclər nisbətən az tapılmışdır. Onlar da fraqmentlərlə müşayiət olunurlar. Üst dən daşlarının əksəriyyəti qara, boz-göyümsov rəngli bazalt cinsli daşdan hazırlanmışdır. Yaşayış yerinin bu dərinliyində daha çox I və II kvadratlardan tapılan müxtəlif formalı və ölçülü döyüm alətləri və sürtgəclər böyük maraq doğurur. Döyüm alətləri və sürtgəclərin çoxusu qara və boz-göyümsov rəngli bazalt cinsli daşdan hazırlanmışdır. II A kvadratdan tapılmış eni 62 sm, uzunluğu 65 sm olan dən daşı dördkünc formada olmuşdur. Onun kənarları qalın (12 sm), ortası isə nazik divarlıdır (2 sm). Ehtimal ki, kənarlarının ağırlığını saxlaya bilməyərək ortasından 4 yerə qırılmışdır. Belə formalı alt dən daşlarına nadir hallarda rast gəlinir. Üzərinin bütün yerlərini ərp örtmüşdür.

Maraq doğuran bir daş alət ürək formasında yonulmuş, ortası isə döyülərək, çökəkləşdirilmişdir. Ortadakı həmin çökəyin $d=10$ sm-dir. Ağ rəngli əhəngdaşından hazırlanmış, ortadan ikiye bölünmüş, natamam qalmış həvəngin ümumi $d=15$ sm, $h=6$ sm-dir. Çay daşından hazırlanmış, $d=3$ sm olan sürtgəclərin bəzilərinin üzərini ərp örtmüşdür. Nisbətən kiçik həcmli sürtgəclər daha çox tapılmışdır.

Qazıntı sahəsindən xeyli *çəki daşları* da tapılmışdır. Onlar kiçik həcmli olub, formaca yumru və uzunsovdur (Şəkil 8). Çəki daşlarından məişətdə uzun müddət istifadə edilməsi şübhəsizdir.

Dəstələr və ya döyüm alətləri uzunsov və şar şəkillidir (Şəkil 4,7). Səthləri yaxşı hamarlanmışdır. Əksəriyyətində işlənmə izi

müşahidə olunur. Uzunluqları 10-18 sm, diametrləri isə 6-8 sm-dir. Şar şəklindəki dəstəklərin diametrləri 6 sm-dir. Bütöv halda dəstəklər tapılsa da həvəng nümunələrinə çox az və tamamilə yararsız halda rast gəlinmişdir. Döyüm alətləri nisbətən daha çox olub, müxtəlif formalı (yumru, uzunsov, kələkötür, lakin bir tərəfi işlənmiş və s.) idilər [2, s.148-149].

Obsidiandan hazırlanan əmək alətlərinin də sayı azdır. I kvadratdan tapılan 2 ədəd obsidian qəlpəsinin 1-i yaxşı işlənmişdir. Qara rəngli obsidian daşları formaca sadə, həcmeçə kiçikdirlər. Obsidiandan hazırlanan kəsici alətlər çox kiçik ölçülü olub (3x2 sm; 4x2 sm; 1x2 sm) əsasən qəlpələrlə müşayiət edilirlər. Qara rəngli şəffaf obsidiandan hazırlanan bu qəlpələr əsasən üçtilli və çoxtilli olub, bir tərəfləri kəsmək üçün çox yaxşı formalaşdırılmışdır [7, s.85]. Obsidiandan hazırlanan kəsicilər ən çox IIIA kvadratının mərkəzindəki ocaq kompleksi ətrafından tapılmışdır. Bunlardan yəqin ki, ətin doğranması məqsədilə istifadə olunmuş. Bir ədəd obsidiandan hazırlanmış ox ucluğu isə çox maraqlıdır. Obsidiandan qəlpələnmə yolu ilə alınan ox ucluğunun ucu çox iti və bizdir. Onun ölçüsü kiçik olub (2 sm) üçbucaq formalıdır. Sonluğu çox güman ki, ağac saplağa ya keçirilmiş, ya da sarınmış. Obsidiandan tapılan bıçağın uzunluğu 5 sm olub, üçtillidir. Hər iki tərəfi çox yaxşı işlənmiş, dişəklənmişdir. Bundan əlavə I, III və IV kvadratların 100-160 sm dərinliyində obsidiandan (qara rəngli) hazırlanmış müxtəlif formalarda və ölçülərdə (4x2 sm; 1x2,5 sm və s.) şəffaf və qeyri-şəffaf kəsici alətlər (5 ədəd) tapıldı ki, onların müəyyən tərəfləri çox yaxşı işlənmişdir.

Sürtgəclər isə uzunsov və oval formalıdır (Şəkil 2,3). Əksəriyyətində işlənmiş izləri müşahidə olunur. Sarvantəpə yaşayış yerindən tapılan bu daş alətlər Gəncə-Qazax bölgəsinin qədim sakinlərinin əkinçilik mədəniyyətini öyrənmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. Müxtəlif dərinlikdən tapılan üst dən daşları və ya iri ölçülü sürtgəclər də bəzən bütöv, bəzən isə qırıqlarla müşayiət olunurdu. Alt dən daşlarının bəzən yanında tapılan sürtgəclərin əksəriyyəti adi boz rəngli

çay daşından hazırlanmışdır. Onların əksəriyyəti məsaməlidir. Yəqin ki, alt dən daşları kimi, sürtgəclərin seçilməsində də məqsəd onların məsamələri arasında bitki dənələrinin (buğda, arpa) asanlıqla ilişib qalması və sürtmə prosesində onların əzilərək una çevrilməsini asanlaşdırmaq olmuşdur [8, s.154; 9, s.97]. Əsasən uzunsov və oval formalı sürtgəclərin orta hissələri nisbətən enli, ucları getdikcə nazildir. Uzunluqları 25-15 sm arasında, enləri isə 12-6 sm arasında dəyişir.

I kvadratda 160 sm dərinlikdə üç ədəd çay daşından kənarları yonulmuş dairəvi formalı daş alət tapıldı. Onlar forma və məzmun, həm də ölçü baxımından kənarları yaxşı yonulmuş bəzilərinin ortası deşik, bəzilərinin isə deşilməyən dairəvi keramika nümunələrinin formalarını təkrarlayır.

III kvadratda 160 sm dərinlikdə tapılan təsərrüfat küpünün yanında uzunsov formalı, üçtilli, *çarpanaq daşından hazırlanmış alət* tapıldı. Alətin ucu şiş olub, dəstə hissədə qırıqdır. Yanları yaxşı formalaşdırılmışdır. Fikrimizcə bu alət torpaq işləri zamanı, təsərrüfat quyuları divarlarının formalaşdırılmasında istifadə edilmişdir. Çünki, bu alət kəsici alətin forma funksiyasından çox uzaqdır [2, s.148-149].

Əldə edilən daş məmulatının təhlili və mədəni təbəqənin stratigrafik göstəriciləri Sarvantəpə yaşayış yerini e.ə.XIII-IX əsrlərə aid etməyə imkan verir. Bu isə o deməkdir ki, arxeoloji dəlillər burada yaşayışın daha çox son tunc-ilk dəmir dövrünün inkişaf etmiş və son mərhələlərində mövcudluğunu əks etdirir [7, s.87].

Yaşayış yerindən xeyli sayda daş məmulatı bütöv və qırılmış halda tapılmışdır. Bundan əlavə əl tutmaq üçün qısa dəstəyi olan daş alətlər, ərsini xatırladan boz rəngli çay daşından hazırlanmış alətlər, uzunsov və oval formalı sürtgəclər də tapılmışdır. Əldə edilmiş çoxçeşidli və müxtəlif formalı daş alətlər onu sübut edir ki, Azərbaycanda, xüsusilə də Gəncə-Qazax zonasının digər qədim yaşayış yerlərində olduğu kimi tunc dövrünün axırları və xüsusilə də dəmir dövrünün əvvəllərində Sarvantəpə sakinlərinin təsərrüfat həyatında bu alətlər öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəcəfov Ş.N. Sarvantəpə (Rustəpə) yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar (Qazax rayonu) // Azərbaycanca arxeoloji qazıntılar - 2009. Bakı, 2010, s. 143-149
2. Nəcəfov Ş.N. Sarvantəpə yaşayış yerində 2010-cu ildə aparılmış arxeoloji tədqiqatların yekunlarına dair (Qazax rayonu) // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar - 2010. Bakı, 2011, s.143-151
3. Nəcəfov Ş.N. The new archaeological investigations in the territory of Gazakh region // Azerbaijan & Azerbaijanis. Baku, №3-4 Vol. 107-108, 2010, p.72-79
4. Nərimanov İ.H. 1960-ci ildə Sarıtəpədə arxeoloji qazıntılar // Tarix İnstitutunun Əsərləri, XVI cild, 1963, s.81-98
5. Наджафов Ш.Н. Археологические раскопки на поселении Сарван-тепе (Рус-тепе) в 2009-2010 гг. // История и её проблемы №2, 2011 (1997-056). Баку, 2011, стр. 291-300
6. Muradova F.M. Qazax rayonunda tunc dövrü abidəsi (Nadirbəy təpəsi) // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, VI cild. Bakı, 1965, s. 51-58
7. Наджафов Ш.Н. Результаты археологических раскопок на поселении Сарвантепе в 2010-2012 годах // Новые материалы и методы археологического исследования. Материалы II международной конференции молодых ученых. Москва, 19-21 марта 2013 г. ИА РАН, с. 85-87
8. Нариманов И.Г., Исмаилов Г.С. Акстафачайское поселение близ г. Казаха // Советская археология, 1962, №4, стр.149-156
9. Нариманов И.Г. Археологические материалы из сел. Даш-салахлы Казахского района // Доклады АН Азерб. ССР, том XVIII, №3. Баку, 1962, стр.95-99
10. Исмаилов Г.С. Разведочно-археологические работы в Казахском районе // Доклады АН Азерб. ССР, 1962, №1 s.93-98

Шамиль Надир оглы Наджафов

КАМЕННЫЕ ИЗДЕЛИЯ ПОСЕЛЕНИЯ САРВАНТЕПЕ

РЕЗЮМЕ

Поселение Сарвантепе находится на территории села Чайлы Казахского района. Этот памятник, расположенный слева от шоссе-ной дороги Казах-Эскипара тянется по направлению север-юг. Общая площадь же равна приблизительно 1,5-2 га. В 2009-2014 гг. Казахская археологическая экспедиция проводила регулярные археологические раскопки на территории памятника. За это время был изучен культурный слой, толщиной в 1,8 метров на раскопчном участке общей площадью в 200 кв.м., систематизированы материалы и сняты стратиграфические размеры.

Значительную группу артефактов, найденных на поселении во время археологических раскопок составляют каменные изделия. Каменные изделия состоять в основном из зернотерок, молотилных орудий, скребков, ступ и пестиков, точильников, режущих инструментов, изготовленных из обсидиана.

Некоторые ступы очень маленькие и расколоты на части. Их пестики состоять в основном из булыжников серого цвета. Пестики, используемые при давке и молотьбе выбраны и изготовлены в основном в соответствии с размерами ступок. Некоторые ступки изготовлены из пористого туфа. Точилы находятся в ряду наиболее часто обнаруживаемых археологических материалов. Обе стороны точилок продолговатой формы хорошо обтерты и обработаны. Встречаются точилы как большого, так и маленького размера. Метательные камни попадались очень редко. Малое количество метательных камней показател редкого использования этих камней во время охоты.

Значительная часть зернотерок изготовлена из булыжников. Все они, можно сказать в расколотом виде и повторяют

друг-друга по форме и содержанию. Все зернотерки имеют ладьевидную форму. У верхних же терок одна сторона плоская, а другая выпуклая. На раскопном участке найдено множество весовых камней. Не вызывает сомнений длительное использование этих камней в быту. Поверхность у них хорошо выглажена. У большинства прослеживаются следы обработки. Орудия труда, изготовленные из обсидиана также малочисленны. Обсидиановые камни черного цвета имеют простые формы и маленькие объемы. Режущие инструменты из обсидиана очень маленького размера и представлены в основном осколками. Эти осколки, изготовленные из прозрачного обсидиана черного цвета в основном трех и многогранные, одна сторона у них хорошо сформирована для резки. Концы наконечников стрел из осколков обсидиана очень остры.

Скребки же имеют продолговатую и овальную форму. На большинстве из них наблюдаются следы обработки.

Эти каменные орудия, найденные на поселении Сарвантепе имеют важное значение для изучения культуры земледелия древних жителей Гянджа-Казахского региона.

Shamil Nadir oglu Najafov

STONE OBJECTS IN SETTLEMENT SARVANTEPE

SUMMARY

Sarvantepe settlement is in the village Chayli Kazakh district. This monument is located on the left of the highway of Kazakh-Askipara stretches north-south. The total area is approximately the same 1.5-2 ha. In the period 2009-2014 Kazakh archaeological expedition held regular archaeological excavations in the monument. During this time, was studied cultural layer with a thickness of 1.8

meters on the excavation of the total area of 200 m², systematized and materials removed stratigraphic dimensions.

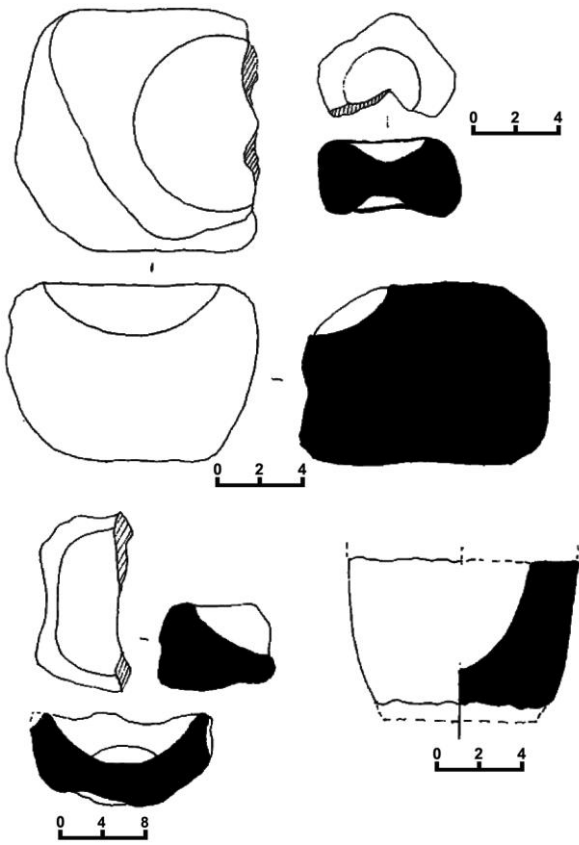
Significant group of artifacts found at the settlement during an archaeological dig up stone products. Stone products consist mainly of grain grinders, guns, scraper, mortar and pestle, cutting tools made of obsidian.

Some very small pestle and split apart. Their pistils consist mainly of gray cobbles-tones. Pestles used in the hustle and threshing selected and are mostly made in accordance with the size of mortars. Some mortar made of porous tuff. Wine press are among the most frequently detected archaeological materials. Both sides sharpeners oblong well wiped and processed. Wine press meet both large and small size. Throwing stones across very rarely. Small amount of throwing stones figure rarely use these stones during hunting.

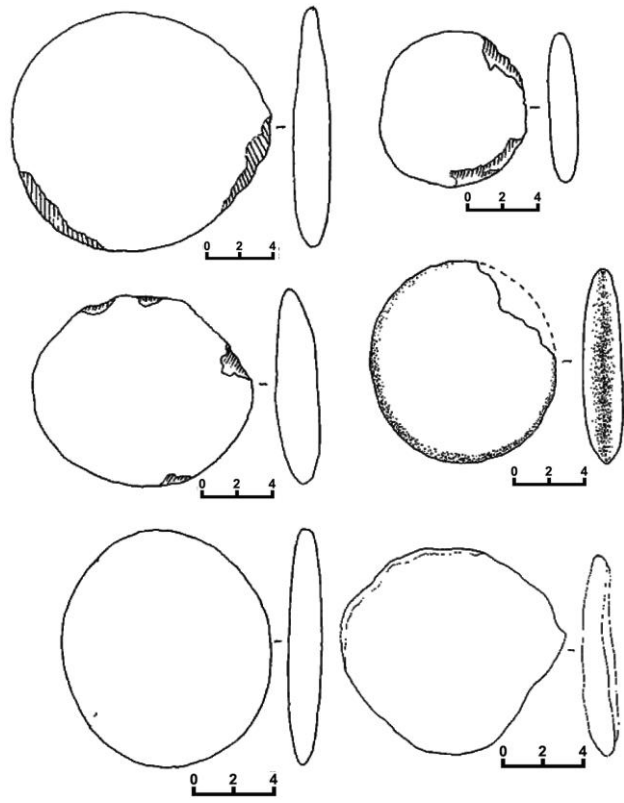
A significant portion of grain grinders made of cobblestones. All they can say in a split form and repeat each other in form and content. All graters have scaphoid shape. The upper same graters one side flat and the other convex. At the excavation site found many weights stones. There is no doubt long-term use of these stones in the home. Surface they are well ironed. Most are traces of processing. Tools, made of obsidian also scarce. Obsidian black stones have simple shapes and small volumes. Cutting tools made of obsidian very small in size and consist principally of fragments. These fragments, made of transparent obsidian black basically three and multifaceted one side they have a well-established for cutting. Ends arrowheads of obsidian shards are very sharp.

Scrapers and also have an elongated oval shape. Most of them are observed traces of processing.

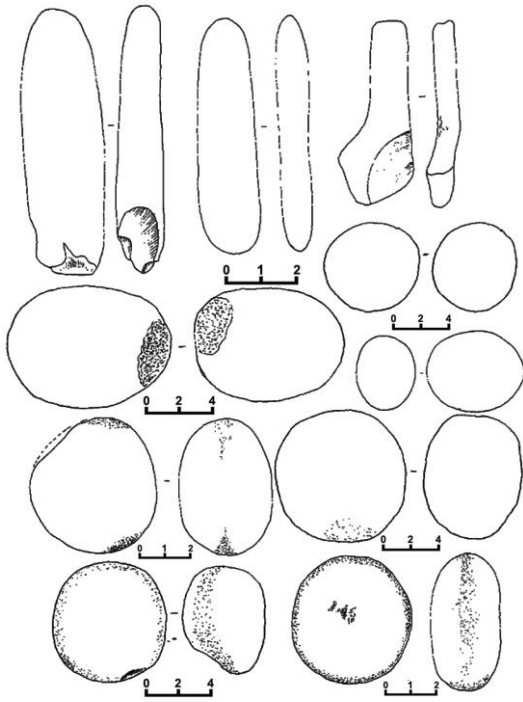
These stone tools found at the settlement Sarvantepe are important for the study of the ancient inhabitants of farming Ganja-Kazakh region.

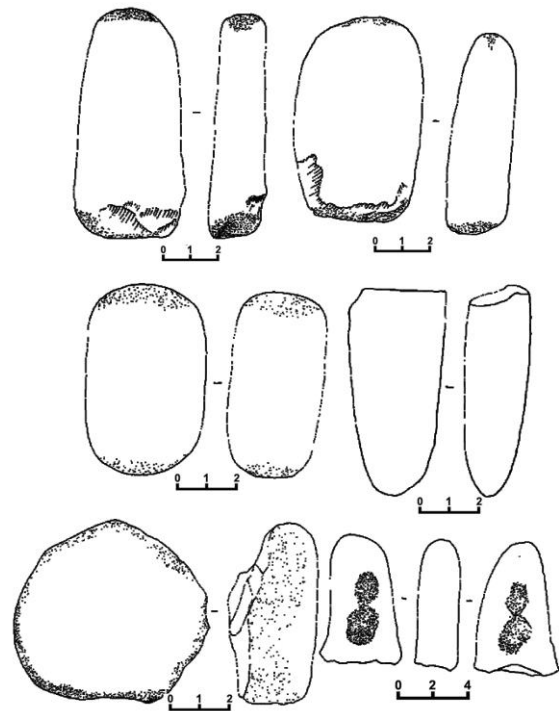
Şəkil 1. Həvənglər

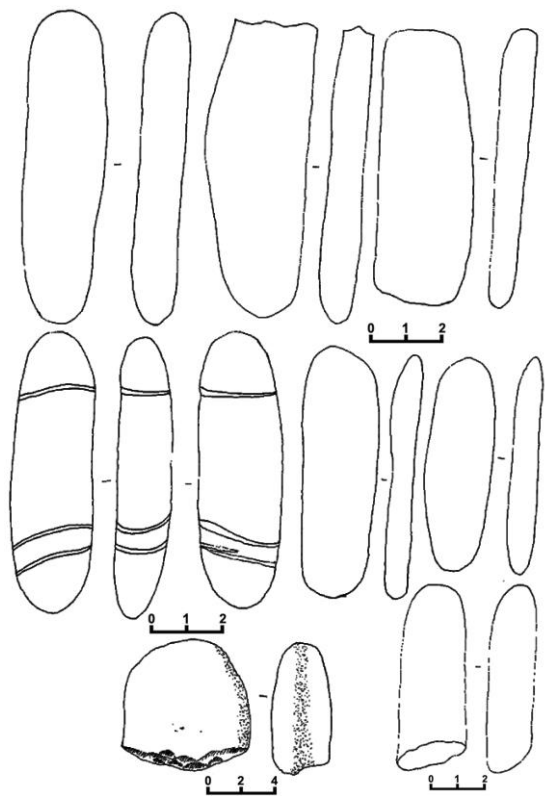
Şəkil 2. Sürtgəclər

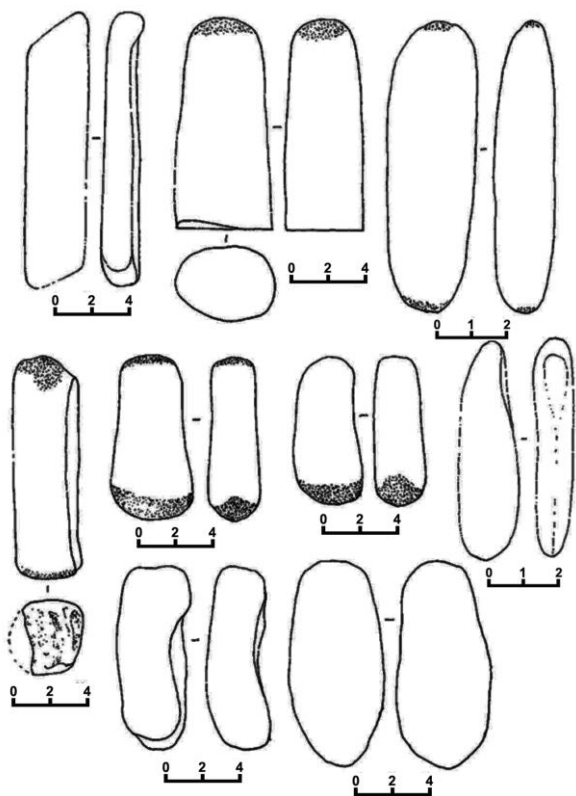
Şəkil 3. Döyüm alətləri, sapand daşları və sürtgəclər

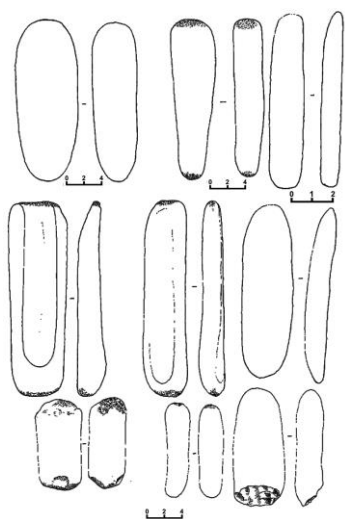
Şəkil 4. Döyüm alətləri və bülövlər

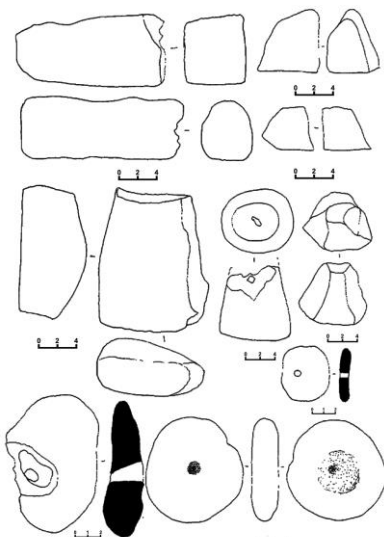
Şəkil 5. Bülövlər və piləklər

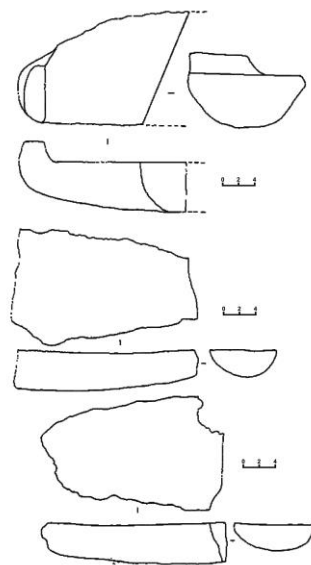
Şəkil 6. Bülövlər, döyüm alətləri,
dəstələr və piləklər

Şəkil 7. Döyüm alətləri,
dəstələr

Şəkil 8. Dən daşları, çəki daşları,
əyircəklər

Şəkil 9. Qayıqvari alt dən
daşları